

A retorika temporalitása

Az eltévedt lovas mint intertextus

„...wie es keine Einbildungskraft gibt, die nicht auf Gedächtnis beruhte, so gibt es kein Gedächtnis, das nicht schon eine Seite der Einbildungskraft in sich enthielte. Wiedererinnerung ist zugleich Metamorphose.”

Dilthey: *Das Erlebnis und die Dichtung*

„Csengés emléke száll”

József Attila

Az Ady-lírárt illető irodalomtörténeti kanonizáció egyik lényeges vonása eme költészet történeti elhelyezhetőségének kérdésében ragadható meg. Közismert, hogy ebben a kanonizációban inkább Ady előtörténetét tüntették ki alaposabb figyelemmel, illetve dolgozták fel, „erős” megkonstruáltságot kölcsönözve annak. Ez az eljárás erősen szelektívnek mutatkozik, mivel a múlt század végi költők műveiből leginkább azokat a mozzanatokot emelték ki, amelyeket az Ady-líra „szimbolizmusát” megelőlegező poétikai jellemzőkként véltek azonosítani.

Az „eredet” efféle bebiztosítása – amely mind több kételyre talál a recepció jelenlegi fázisában (1) – természetesen inkább a „múltra” vonatkozott, kevésbé az Ady-költészet utóéletére vagy „jövőjére”. Valószínűleg azért, mert Ady hatásának felmérése már jóval bonyolultabb feladatnak tűnhetett, hiszen az epigonális, tematikus utánzatok nagy száma mellett kevésbé lehetett funkcionális „átírásokra” bukkanni az Ady-t követő periódus költői köznyelvében. Persze, ezek inkább rejtettebb allúziók a *Kosztolányi*-, *József Attila*- vagy *Szabó Lőrinc*-szövegekben, amelyek nehezen tárhatók fel az affirmatív (vagy tagadó) diskurzusra berendezkedett kanonizáció lineáris, eredetelvű logikájával. Nem véletlenül sürgette *Németh G. Béla* 1978-ban Ady – az „utódok” által is lehetővé tett – hatástörténetének korszerűbb kutatását, amely nem egyszerű kronológiai korszakolást jelentett számára, hanem egyúttal a „funkcióhordozás, főleg pedig [a] befogadás” kérdéseivel való szembesülést is: „Az Ady-kutatás kérdései közül most (...) egyre inkább előtérbe kell, hogy kerüljön Ady és utódai líratörténeti, költészet-történeti viszonya. Ebbe a kutatási körbe, természetesen, nemcsak az időben reá következő nemzedékeket kell bevonni, hanem a kortárs utódokat is.” (2) Az Ady-recepció mai stagnálása nem kis részben ennek a feladatnak mindmáig beváltatlanságából eredeztethető. A „múlt” ilyenfajta preferálása valószínűleg kapcsolatban lehet – bár korántsem egyértelmű módon – azzal, hogy az Ady-versek valóban inkább a múltra kérdeznak rá, azzal foglalkoznak, azt avatják legfőbb problémájukká – ellentétben a „jövővel”, amely többnyire kétosztatú – apokaliptikus vagy eszkatologikus – perspektívában rajzolódik elő. Ezekben a versekben a „múlt”, illetve a „jelen” értelmezése általában meghatározza így a jövőbeli anticipációkat. A látszólagos omni, illetve atemporalitás azonban szinte mindig olyan beszédpozíció által nyilvánul meg, amelynek rögzítettsége – akár a szoros értelemben vett időbeli indexek elmaradásával is – egyfajta „most”-típusú jelent tüntet ki és teszi a megnyilatkozás kizárólagos idejévé.

A „múlt”-tal foglalkozó, annak hatását inszenírozó versek között kiemelt helyen szerepel Az eltévedt lovas című költemény. A recepció itt vélte azt az időiséget felfedezni, amelyben múlt és jelen nem különíthetők el élesen, így vezetve a teleológia hiányához. A jövőnek ebbe az összefüggésbe való bevonódása meglehetősen egyirányú módon történt, a negatív értékhangsúlyoknak a hegeli értelemben vett – a „lovas” alakjában témává is tett – „boldogtalan tudat” horizontjában való felerősítésével. Az idősíkok összekötése az elemzők szerint az eldöntetlenség lehetőségét hívja elő, amennyiben a „múlt” eluralkodása tételezhető a „jelen” felett: „a hiányzó, nem létező jelennek a szerepét veszi át a múlt.” (3) A „jelen” nem-létezése generálná tehát a múlt „feltámadását”, a „most” efféle kiszolgáltatottsága pedig az idő „jövőből is történő” (4) jellegét állítaná előtérbe. Eszerint a lovas „eltévedésének” kettőssége – a múltból a jelenbe tévedés, illetve a jelenben való eltévedés értelmében (5) – pontosan erre a temporális áthelyeződésre vonatkozik (következésképpen múlt és jelen nem választható szét teljes bizonyossággal). Ennek – a vers időiségét már-már a későmodern József Attila-szövegekéhez közelítő – felfogásnak a vers szövege (és maguk az értelmezések) néhány ponton legalábbis ellentmond(anak).

A történelem ciklikus jellege itt identikus ismétlődést jelent: a lovas „eltévedésének” kétértelműsége nem rendíti ezt meg, sőt a „most”-féle struktúrát erősíti meg (bármelyik szemantikai lehetőséget részesítik is előnyben, a „lovas” identikus marad mind a jelenben, mind a múltban, mind az „új hínárú” jövőben). Az ismétlődés azonossága feloldja ugyan az idősíkok egymásutániságát, ám egy olyan „most”-sor jegyében, amely az időt végtelenként prezentálja. Ebben a szemléletben a múlt a már elmúlt „most”-ot jelenti, a jövő viszont a megérkezőben levő, majdani „mostok” egyirányú várásaként funkcionál. (6) A vers deiktikájának vázlatos elemzése szintén ezt támasztja alá: a második strófabeli „most hirtelen” nyilvánvalóan a jelenben szituálja a versbeli történést (ez megismétlődik a vers középpontjának számító ötödik strófában), a rákövetkező versszak lokális deixise („Itt van a sűrű, a bozót, / Itt van a régi, tompa nóta”) pedig nyomatékkal erősíti meg ugyanezt a tér vagy hely vonatkozásában, együtt a predikatív viszonyokkal. A térbeliség ezen kiemelt jelölése mintegy a beszélőt lokalizálja – az időben is, mivel a „most”, „itt”, „én” deixise strukturális-funkcionális értelemben megegyezik. (7) A tér- és időbeliség definiálása – és ezáltal az itt beszélő „hang” részbeni identifikációja – azért is emelhető ki itt, mert a „nóta” lehetséges önreflexív összefüggésekre utaló képzete ugyanúgy jelenbeliként szituálódik, amelyet hiátus („süket ködben lapult”) választ el múltbeli, a mostanival identikus megszólalásától („vitéz, bús nagyapáink óta”). A keretes szerkezet funkciója eszerint a vers „jelenének” körülhatárolása lehet: a „lovas” jelzőinek fölcserélődése az első strófában az „eltévedt” elsőbbiségével inkább a jelenre vonatkozik, míg az utolsóban a „hajdani” előtérbe kerülése a vers „idejének” megfeleltethető jelenbeli szekvencia lezárulását sugallja (amely ugyanígy kerül megismétlésre a „jövőben” is).

Az idősíkok efféle különállása – nem a heideggeri értelemben vett eksztatikus egybeartozásuk –, vagyis lényegében a „jelen” felől gondolt „most” kitüntetése jut kifejezésre az olyan értelmezői ítéletekben, miszerint a versnek „reális élménymag” (8) (a ködös sík képe) volna tulajdonítható (amely így az itt beszélő hang „arcának” stabilizálására vonatkozik). *Kormos Mária* nagyvonalúan próbálja meg viszonylagosítani ez utóbbi szerepét, a jelen kitüntetettségét, de ezt úgy teszi, hogy egyszerűen a „múlt” értelmében vett mostot helyezi – egyfajta látszat-lényeg-logikával – a „nem igazi realitást” jelentő jelenbe és teszi azt dominánssá. Nem véletlen emellett a narratíva igényének a szövegbe való önkényes „beírása” sem, amely megmutatja azt, hogy a „most”-féle időszemléletben gyökerező felfogás milyen közel áll az egymásutániság lineáris elvéhez, amelyet pedig látszólag tagad: *Kormos* szerint a – különben nem egészen egyértelmű időiségű – hatodik versszak maradéktalanul a jelen állapotát rögzíti, „a volt-erdőkhöz történt hasonulása után ábrázolja a táj megváltozott arculatát” (kiem. L. Cs.). (9) Az időbeliség eme értelmezése nem a múlt olyan, „eredetétől elvált... hátramaradását” tárja fel, amely azt éppen nem-jelenlevő-

ként szituálná (10) és ennyiben differensként mutatná fel az időbeliségben elfoglalt „helyéhez” való viszonyát: ez az érdekeltség így nem „a múlt megszüntetve-megőrző emlékezetbe idézésében”, (11) mítosztalanításában, vagyis temporalitásában jelölhető meg. Az, hogy az időbeli meghatározhatóságot látszólag feloldó vers ennyire kötődik a pontualitáshoz, további fontos aspektus említését teszi szükségessé, a szövegbeli alakzatok tropológiai státuszának szempontjából. Az eltévedt lovas jelen-inszenírozása a recepció fényében alapvetően a szimbólum struktúrájának stabilizálása érdekében történik. Ezért van szükség a jelen kitüntetésére, alapinstanciaként való működtetésére – mivel az iteráció önkényes felszabadítása defigurálná a szimbólum alapjául szolgáló tartalmazottság időbeli állandóságát –, ellentétben például az Eszmélet horizontfüggő temporalitásával, ahol „a jelen mozzanata nemhogy nem válhat az időszemlélet interpretációs centrumává, de még mint létmód is érvénytelenné lesz” (12): „Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág, / ami van, széthull darabokra.”

A versbeli időiség fenti értelmezése összefügg a „lovas”-nak mint olyan-ként, létező-ként való azonosításával (a szimboliztikus olvasásmód szerint nem feltétlenül valamely szubsztanciális létezőnek való megfeleltetésével). A jelen(né vált múlt) stabil volta teszi lehetővé például Kormos Máriának is, hogy a recepciótörténet talán legösszetettebb idő-értelmezése ellenére (?) azonosíthatónak tekintse a „lovas” figuráját (pl. magyarság-szimbólum). A szimbólum szerkezetének megfelelő „most”-struktúra kiválóan alkalmas az efféle antropomorfikus állandóság tételezésére, sőt előfeltétele annak. (13) Az idő így elveszti konstitutív szerepét a versbeli „történet” vonatkozásában, az idősíkok differens egymásbamozgásának lehetősége nem íródik bele az itt reprezentált hang nyelvébe.

Mindazonáltal a „lovas”-nak egyáltalán nem bizonyos a „létezése” (nem egyszerűen a kiléte), mivel csak hang, pontosabban: annak hallása utal rá. Sőt, a vers első részében (az első három strófában) a különféle hangzás-képzetek legalább háromszori előfordulásával lehet számolni: a „vak ügetés” hangja a nyilvánvalóan hallott „téli mesék”-kel, majd a „réggi, tompa nóta” mozzanatával kerül összefüggésbe. [Az „ügetés” és a „nóta” (hallottként való hozzáférhetőségének) funkcióját az előbbi jelzője („vak”), illetve a „süket köd” mozzanata méginkább kiemeli.] A szöveg azonban nem helyezi ezeket valamilyen metonimikus vagy metaforikus jelentéskapcsolatba, szorosan egymás utáni – lényegében egyidejű – felvonultatásukkal a széttartó jelleget hangsúlyozza. Ezzel a diszparát hatással szükség-szerűen – több-kevesebb tudatossággal – szembesült a recepció, sőt, a hozzá való viszony egy olyan értelmezői „vakfoltra” derít fényt, amely jelen dolgozat szempontjából különösen fontosnak tűnik. Ha egyáltalán megfontolandónak is tartják a hangzásképzetek többszöri előfordulását, az interpretációba való beillesztésüknél érdekes dolog történik. Kormos szerint a harmadik versszak „visszakapcsol a lovas alakjához”, „a régi, tompa nóta” véleménye szerint „a vak ügetés zajával, a patadobogással azonosítható, annak alkalmi szinonimája”. (14) Ez a vitatható értelmezői lépés ismét a fentebb említett antropomorfizációs-szimbolizációs igényt próbálja beváltani, mivel a különféle hallásképzetek egységesítése a lovas „alakja” stabilizációjának érdekében történik. Az, hogy pontosan itt kényszerülnek az elemzők ilyen „erős” homogenizációs műveletekre, a szövegbeli kiemelésük mellett méginkább indokolja a hang-képzetek részletesebb figyelemre való méltatását. A fenti performált „hallás” ugyanis teljességgel a cím felől olvassa a szöveget, és elfeledkezik arról, hogy a „lovas” reszubsztanciálizálása csak a hangzástöredékek – mint feltételezők – összevonásán és direkt megfeleltetésén alapulhat, ami azonban a szöveg részéről nem teljesen nyilvánvaló. A homogenizációról való lemondás a szimbólum alakzatának megbontását – itt elsősorban a „lovas” figurájától való elfordulást – eredményezhette volna. Ahhoz, hogy ezt megkísérelhesse, az interpretációnak azonban magától az eltévedt lovas-tól kell – legalábbis részben – „elfordulnia”, mivel lehet, hogy az Ady-vers olvasása ekkor már nem jár(hat) bizonyos recepciók megelőzöttség nélkül, sőt nem nélkülözheti eme megelőzöttség aktivizálását. A Téli éjszaka éppen a hangzást, annak hallása általi feltéte-

lezettségét tematizálja (például az Ady-versből ismert cs-alliterációk itt is megjelennek: „Hal-lod-e csont, a csöndet?”), az ehhez való viszony a vers önreflexív rétegeit hozza játékba. Emellett „A fagyra tört emel az ág / s a pusztaság / fekete sóhaja lebben – / varjucsapat ing-leng a ködben” sorok felidézhetik az Ady-vers szcenikáját, mint ahogy a motivika számos eleme, illetve mozzanata – a különböző dezantropomorf létezők (például éppen az évszak: a „tél”, Adynál a „November”) antropomorf vonásokkal való felruházása, az embertől való elhagyatottság („fogyatkozott számú az ember”; „szép embertelenség”) – is kapcsolatot teremthet a két szöveg között. Természetesen itt korántsem eme kölcsönös szövegközi deiktika identikus voltáról van szó, sokkal inkább ezek történeti-textuális különbözőségeiről. Az eltévedt lovas kapcsán többször kiemelt distanciált beszélői magatartás (15) a József Attila-vers klasszikus-modern önkimondástól tartózkodó személytelen nyelvhasználatában – „Légy fegyelmezett!” – például egészen más, új funkciót kap. A Téli éjszaka a hangzason keresztül – „csengés emléke száll” – „olvassa” Az eltévedt lovast mint „infratextust” – így már eleve beszédként és nem tárgyiságként kezeli az Ady-verset, par excellence interpretatórikus gesztusként fogva fel ezt a művetet. A Téli éjszaka a hangzást egyáltalán nem antropomorf eredetüként prezentálja – elsősorban azért, mert nem a hallástól elszakítva teszi azt hozzáférhetővé. A hangot nem szubsztanciális, önelvű létezőként, netán az „én” tulajdonaként tételezi, hanem a hallás mint megértés által feltételezettként:

*„A kék, vas éjszakát már hozza hömpölyögve
lassudad harangkondulás.
És mintha a szív örökről-örökre
állna s valami más,
talán a táj lüktetne, nem az elmulás.
Mintha a téli éj, a téli ég, a téli érc
volna harang
s nyelve a föld, a kovácsolt föld, a lengő nehéz.
S a szív a hang.”*

Ezek a sorok olvashatatlanak bizonyulnak a külvilág-„én” vagy kint-bent ellentétpárral dolgozó interpretáció számára: a hagyományosan a szubjektum bensőségességét megnyilvánító „szív” itt éppenséggel kinnlevőségként tételeződik, amelynek a „világ” ad hangot. Úgy azonban, hogy ezeknek a polaritás értelmében vehető szétválasztása kérdésessé válik (a harang-hang egymásravezetése folyományként): a „kriptára” emlékeztető „téli éjszaka” (vö. „A lég finom üvege...” vagy „Milyen vitrinben csillognak / ily téli éjszakák?”) a „téli éj, a téli ég, a téli érc” exponálásával ezúttal harangként értelmeződik, amelynek az általa – nem külső akarattól vagy igénytől – létrehozott „hanghoz” való viszonya így önreferens funkciót kap. „Téli éj” és „hang” kapcsolata eszerint szöveg és az általa létesített hang viszonyává válik, hiszen a versben ezután a hang(zás) „érzékelése” lesz az, ami a „téli éjszakát” tovább konstituálja. (Itt meg kell jegyezni, hogy ez az elemzés a szokásosnál is kevésbé kimerítőbb lesz, csakis az Ady-verssel való kapcsolat szempontjából lényeges mozzanatokra szorítkozik.) A hangnak a „kriptában” való megképződése azt mint nem identikust, mint másikat (16) feltételezi: nem antropomorfizálható jellege éppen lokalizálhatatlanságának tudható be, vagyis szöveg és az így megszólaló „hang” között differencia is van (a harang-hang rím fonikus hasonlósága, de lokális-időbeli különbsége értelmében). Az eltévedt lovas mégiscsak antropomorf vonatkozású – kevésbé a „(hangzás)világnak” kiszolgáltatott – hangjai („lovas”, „mese”, „nóta”) itt sokkal radikálisabb módon kerülnek át az uralhatatlanság tartományába. Elsősorban a nyelv humanista perspektíváját (17) feladó, megváltozott beszédhermeneutikai szöveghorizont függvényeként. A hang nem-lokalizálható voltát éppen a hallás létesíti: a „csengés emléke száll!” mondat ismét eldönthetlenné teszi a kint-bent megállapítására vonatkozó kérdést (önreflexív módon pedig például a rímelés differenciákat is termelő teljesítményére

utalhat). Ezután a „csend” közbejöttével még inkább felfüggesztődik a „hang” mint prezencia illúziója: a „csönd” legalábbis annyira aktívnek bizonyul, mint maga a hang: „Ezüst sötétség némasága / holdat lakatol a világra. [...] s a csönd kihül. Hallod-e, csont, a csöndet?” A csend füllel való érzékelésének lehetősége kevésbé tűnik paradoxonnak a szöveg azon eljárása felől nézve, amely a csend „jelenlétét”, érzékelhetőségét éppen a valamit valamiként való hallás (ontologikus) elsőbbségéből vezeti le. A „csönd”-ről beszélő sor hívja fel ugyanis a hangzásra leginkább a figyelmet – amely az alliteráción keresztül így visszautal a „csengés”-re, jelezve, hogy a „csengéshez” a „csenden” át vezet az út és fordítva. Amennyiben „a hallás nem más, mint a minden észlelést és képzetalkotást már egybetartó mondani-hagyás [Sichsagen-lassen]” (18), akkor a „csönd” hallhatóvá válása a hallás teljesítménye, amely a hangzás erre való ráhangolódását létesíti. A „hang” lokalizálhatatlansága éppen „csend” és „hallás” köztes terében való – lényegében atopikus – elhelyezkedését jelenti: ezért lehet az „emlék száll” értelmében egyszerre múlt- és jelenbeli, ami azonban éppen különbséget feltételez. Eszerint a hallás lesz tehát az az instancia, amely szöveg és hang differens viszonyáért „felelős”: ez a mozzanat önmaga (19) „másikává” teszi a hangot, emez önelvűségének a szöveg közbejötté általi defigurációjával.

Az eltévedt lovas-beli „süket köd” funkciója ebben a nézetben úgy módosul, hogy – mivel az „ügetés” „azért hallatszik oly tisztán, mert e köd »süket«” (20) – a „süket” voltaképpen a hangzás hallhatóságának alapfeltételét, a „csendet” fogja jelenteni (nem ezek egyszerű ellentétét). Nem pusztán fenomenalitást, hanem a kimondatlant is, vagyis – a Téli éjszaka szempontjából legalábbis – azt a virtuális-diszpozicionális érthetőséget, ami „nemcsak az, ami nélküli a hangzó-közzétételt, hanem a nemmondott is, ami még nincs megmutatva, ami még nem jelent meg”. (21) Erre utal később az „Alusznak némán a faluk / Multat álmodván dideregve” sorokban az, hogy a „némaság” itt annak a ráhallgatásnak válik előfeltételévé, amely a vers szerint nyilvánvalóan hallott „múlt” „jelenlétét” egyáltalán lehetővé teszi. A vers szcenikája eszerint a „hallás” működésének és teljesítményének egyfajta „színreviteleként” is felfogható.

A fenti viszonyt a Téli éjszakában a szubjektumot is elkülönbözteti magától, osztottságában mutatja meg – valamint azt, hogy a „mondás”, a „hangzás” világfeltáró működése egyáltalán nem pusztán az ő tevékenysége: ezt megelőzi legalábbis a hallás megértő jellege és az, hogy a mondás csak általa válik lehetővé. Hogy ez nem identikusságot jelent, azt éppen az „én” egyszerre mondásként és hallásként való értelmezettsége tárja fel („S a szív a hang [...] Az elme hallja...”). Ezzel összefüggésben a látás éppúgy nem azonosságot „rög-zít”, a vers gyakori távlatváltásai következményeképpen – „Milyen vitrinben csillognak / ily téli éjszakák?” –, mivel a látás- és hallásképzetek kölcsönössége hasonlóan eldöntetlenséget eredményez (a vizuális „csillognak” cs-je a „csönd” hangzásának, illetve „csengésének” már ismert hangzója). (Az alliteráción kívül a kérdés modalitása is összeköti ezeket

Ahogy a hallás létesíti önmaga másikaúl a hangot, úgy az idézés is mint „ki-olvasás és bele-idézés kettős mozgásaként” (26) működik. A Téli éjszaka nem egyszerűen olvashatóvá teszi Az eltévedt lovast, hanem olyan költészettörténeti-értelmezési hagyományból „emeli ki”, amely meghatározó volt a maga idejében és az mindmáig is. Ez a temporalizálás – amely nem szimpla tropológiai áthelyezést jelent itt, hanem felejtés és emlékezés bonyolult összjátékát – persze éppúgy „olvassa” a József Attila-verseket is: ennek a szövegekői történésnek a horizontjából mondható, hogy az Ady-vers időbelisége „a jövőből is történő formáció”. A továbbiakban ennek modalitásait kell szemügyre venni.

a sorokat: a kérdések funkciója itt a jaussi értelemben eminensen az lehet, hogy a kifejezés hogyanjára irányítják a figyelmet, (22) vagyis éppen a hangzásra és annak feltételrendszerére.) A hang eme kettős státusza – hallás/hallottság és mondás is egyszerre – arra utal, hogy az „én” részese és ugyanakkor értelmezője is ennek a „világnak”. Az Eszmélet-féle beszélői köztesség (23) ezúttal nem annyira a fény-, mint a hang-képzetek mentén észlelhető. Az utolsó szakasz a személytelen nyelvhasználat után színre lépteti az én-t – „Hol a homályból előhajol / egy rozsdalevelű fa, / mérem a téli éjszakát. / Mint birtokát / a tulajdonosa” –, első látásra mint az őt magában rejtő struktúrától függetlenedett szubjektumot. Hogy azonban itt nem a Babits-i értelemben vett „tulajdonosi szemlélet” működik (vö. A gazda bekeríti házát), azt a hasonlat kétirányúságának és a rímelésnek a kereszteződéséből keletkező ironikus potenciál láttathatja be az olvasóval. A „tulajdonosa” a „(rozsdalevelű) fá”-ra rímel, következésképpen az „én” eme „világ” egy tetszés szerinti létezőjével kerül egy szintre, „arcát” e „(szöveg)világ” által létrehozottként, tőle függőként és megsemmisíthetőként tételezve. Az „én” efféle dezantropomorfizációja visszautal az eltévedt lovas jellegadó eljárására, vagyis a dehumánus létezők antropomorfizációjára. (24) (A szcenikus szignifikáció a két vers viszonylatában így megfordul, átminősül.) Az előbbi nem egyszerű elenpontot képez az utóbbival – és itt derül igazán ki, miért fontos pretextus Az eltévedt lovas a József Attila-versnek –, hanem az „én” (immár) többszöri el-helyezését viszi véghez. A szubjektum a Téli éjszakában egyszerre hordja magán az Ady-vers-beli beszélő, illetve „lovas” „attribútumait”, úgy, hogy külön-külön nem azonosítható egyikkel sem. A distanciált beszédhelyzet értelmében csupán hallást jelent, a „lovas” – az őt létrehozó hangzásképzetek – vonatkozásában (amely éppúgy hozzátartozik a környezetéhez, mint a „rozsdalevelű fa”) pedig az így létrejövő „mondást”, beszédet. A hangzás vagy beszéd hallás általi feltételezettsége egyúttal a költői beszédhelyzet feltételezettségévé, szubszkripciójává válik. A Téli éjszaka beszélő én-je tehát hallás és beszéd kereszteződésében (ami bizonyos értelemben nem más, mint a szöveg) multiplikálódik. Mivel ezt egy másik szöveggel való dialógusban – vagyis hallás és beszéd összjátékában – teszi, a köztességből eredő megsokszorozódást citációs-szövegközi értelemben is végrehajtja. Sőt, az „én”, a versben beszélő „hang” tropológiai-beszédhermeneutikai feltételezettsége csak az így megszólaltatott „infratextus” teljesítményéből látható be igazán. A két szöveg közötti viszony az idézettség mentén inkább allegorikusságot fog jelenteni – olyan temporalitást „ír bele” Az eltévedt lovas-ba, amely annak önmagában nem „sajátja”, hanem csakis az utólagosságon keresztül képződik, lép működésbe. (Az interpretáció ezért már a Téli éjszaka általi értelmezettségben értelmezheti az Ady-verset – legalábbis, ha a szövegközi kapcsolatokat nem formális jelölésként, hanem történésként fogja fel elsősorban.) Ez természetesen nem a Téli éjszaka „immanens” időiség-prezentációjának (ami a fentiek szerint persze nem igazán „áll” önmagában) a korábbi versre való átvitelét jelenti, hanem olyan hatástörténeti eseményt, amelynek következtében az Ady-vers úgy fog megszólalni, ahogy azt a „saját” jelenében sohasem tehetne volna. A József Attila-szöveg Az eltévedt lovas „hangzását” olvassa, így mutatva meg az antropomorfizáció feltételezettségét, illetve megelőzöttségét, a szó legszorosabb értelmében mozdítva elő az Ady-vers „nyelvbe való visszatérését”. (25)

Ahogy a hallás létesíti önmaga másikaül a hangot, úgy az idézés is mint „ki-olvasás és bele-idézés kettős mozgásként” (26) működik. A Téli éjszaka nem egyszerűen olvashatóvá teszi Az eltévedt lovas, hanem olyan költészettörténeti-értelmezési hagyományból „emeli ki”, amely meghatározó volt a maga idejében és az mindmáig is. Ez a temporalizálás – amely nem szimpla tropológiai áthelyezést jelent itt, hanem felejtés és emlékezés bonyolult összjátékát – persze éppúgy „olvassa” a József Attila-verset is: ennek a szövegközi történéshöz a horizontjából mondható, hogy az Ady-vers időbelisége „a jövőből is történő formáció”. A továbbiakban ennek modalitásait kell szemügyre venni.

A hangzás előtérbe helyezése új módon tünteti fel az Ady-vers deiktikáját, mivel mintegy partitúráként értelmezi annak szövegét: az „itt” deixisét üressé változtatja. Ezzel a meg-

szólaltatás szükségességére irányítja a figyelmet, úgy azonban, hogy egyúttal ennek parcialitását is jelzi. A hang-képzet mint jelölő eszerint megkülönböztetett maradhat az általa létrehívott vagy hozzátársított jelöltektől, abban az értelemben, hogy mindig magán hordja – többféleképpen lehetséges – értelmeztségének indexeit. A hangsúlyozottan fiktív lények lesznek tehát a hallás, a „téli mesék” és a „nóta” funkciói, nem pedig fordítva. Az imaginációt bizonyos értelemben a beszédszerűség és hallása előzik meg. Az elsősorban hallásra apelláló „téli mesék”, illetve a (halló) mondást konnotáló „régí, tompa nóta” textuális kontaminációja mintegy idézőjelek között engedí észlelni pl. a „hajdani lovas” – arra utalva ezáltal, hogy az antropomorfizáció csak eme – időbeli és textuális – differencia „elfelejtése” révén történhet meg. A „kielevenednek” állítmány igekötője – amelynek „furcsa újszerűségét” (27) Kormos Mária is kiemeli – azt sugallja, hogy ez a jelenlétre-jövés a hallás által megnyilvánított hangzásból – időbeli hiátust is feltételezve – keletkezik, nem valamely eleve adott szubsztanciát jelent (egyébként eme sorok szegmentálása is ezt erősíti, hiszen a „téli mesék” sorvégre kerül – az azután következő sorvégi „kielevenednek” tehát rá (is) vonatkozik –, függetlenül mintegy a vele birtokviszonyban levő „rémek”-től). A „benőteti” kifejezés kettőssége – amely „egyszerre utal aktivitásra és passzivitásra” (28) –, mivel fenntartja valamely „külső” instancia lehetőségét, szintén a hangzás jelölt-elvű aktualizálásának nem automatikus műveletére vonatkozhat, mint szenvedő szerkezet a fenomenalizáció függőségére utalva.

A fenti idézet-aspektus került előtérbe a Téli éjszakában – persze, itt már szó szerinti értelemben is –, a „Csengés emléke száll. Az elme hallja:” utáni kettőspont és az erősen antropomorfizáló jelleg az utána következő sorokat az intertextuális vonatkozások közbejöttével mintegy idézőjelben teszi olvashatóvá (ami egyébként a szöveg más részeire is kiterjeszhető, amennyiben a „mintha... volna”-féle feltételes modalitás előző versszakbeli dominanciája relativizálja a hallás és így a hang egyértelműségét). Az idézetszerűség és a kint-bent szembeállítás (reflektált) elbizonytalanítása – amely Az eltévedt lovasban az „emberi” tényező előtérbe helyezésének következtében inkább csak potenciálisan volt jelen – így éppen a nyelvi megértés ambivalens jellegéből és nem szubjektum függő feltételeiből fakad. „Az aktuális és a virtuális beszéd össze-, illetve széthangzásának egyidejű lehetősége” (29) az így bekövetkező diszfiguráció révén köti össze Az eltévedt lovas a Téli éjszakával és választa el a citációs „szétíródás” értelmében.

A Téli éjszaka bemutatta azt, hogy Az eltévedt lovas megszólaltatása elképzelhetetlen a hangzásképzetek – hallásra is visszaható – olvasása nélkül, persze anélkül, hogy mindjárt meg is „fejtette” volna a szöveg eme diszparát elemeit, amelyek az interpretáció folyamatában Az eltévedt lovas szövege mögötti lehetséges szöveg fragmentumait engedik fölsejteni. A József Attila-vers a hang és hallás közötti (szövegeközi) differencia előtérbe állításával egyfajta diszkontinuitást ír bele az Ady-szövegbe. Utóbbira nézve ez úgy lesz időbelivé, hogy már az ott előforduló, egymással nehezen összeegyeztethető hangzásképzeteket is idézetekként értelmezi, éppen múltkarakterük felerősítése révén. Az emlékezés minden problémátlansága ellenére így a felejtés mozzanata is szerephez jut az Ady-versben: mivel „hajdani” (a „csengés emléke” analógiájára), éppen mivel „csupán” hal(l)ottként, az allegória mortifikáló módusában van „jelen” (30). Nem egykori „önmaga” tapasztalásaként tehát – miként az Ady-szöveg csupán hallottként jut szerephez a Téli éjszakában, úgy van jelen a „lovas”, illetve a „múlt” Az eltévedt lovasban. A hangzás materialitásának múltkarakterét azt jelenti itt, hogy mint „az emlékezet [Gedächtnis] tevékenysége a tapasztalat interiorizációját örökre maga mögött hagyja ...és ezzel örökre elfelejti”. (31)

Ebből a nézetből – és a recepcióból is, csak másképpen – a hatodik strófa minősül a leginkább olvashatatlannak Az eltévedt lovas szövegében. Itt kerül leginkább előtérbe – szinte mechanikus prózaisággal – a hangzás materialitása, a nominális szintaktika, a „csupa” négyeszeri megismétlése vagy a hangsúlyos ritmus felerősödése révén exponálva. Ez a „rölvásásterü” (32) beszédmód olyannyira hangsúlyozza szövegiségét, hogy nem lehet már

megfeleltetni valamilyen egyszerű fenomenalizációs gesztussal a scenika valamelyik elemének. Az elemzők szerint ez a versszak – mint már szó volt róla – a múlt által uralt jelenre vonatkozik. Az időre utaló jelzések hiánya, illetve ellentmondásossága – pragmatikai szempontból jelen idejűnek lehetne mondani, de „ősök”-ről, „hajdani eszelősök”-ről van szó benne – miatt azonban nehéz efféle időbeli integrációt felfedezni ezekben a sorokban, mivel ezek vonatkoztatási szekvenciája sem a múlttal, sem a jellel nem azonos. Ez a szövegrész, miként felhívja a mondottságára a figyelmet, csupán hangzásoként van jelen (a Téli éjszaka is kizárólagosan ezt idézi ebből a strófából), ami éppen a fent említett múltjellegét erősíti: a rimelés (a szöveg egészéhez képest való) megváltoztatása az „eszelősök”-ben ott levő „ősök”-et hangsúlyozza. Önreflexív módon így a hangzás múltbeliségét emeli ki, talán főlegesen mondani, hogy nem a szokványos időbeli értelemben. Már a rimelés – „a textuális hatás általános törvénye, amely egy azonosságot és egy különbséget redőz egymásra” (33) – ilyen megváltoztatása is a mondottság hogyanjának értelmezéstől való függőségére, a hangzásnak a hallás közvetítettsége értelmében vett nem-jelenvalóságára utalhat, mivel a Téli éjszakára vetett pillantás ebben az összefüggésben ha lehet, még bonyolultabb relációkat fedezhet fel: a „csengés emléke száll” kezdetű strofa rímképlete analogikusan szerveződik „A távolban a bütykös vén hegyek”-kezdetű szakaszával (aabab), amelyet a b rímek strófaközi fonikus hasonlósága (tartogatják-tanyát; ajtaját-nyáron át) is kiemel. Ugyanezzel a rímképlettel kerül szimmetrikus viszonyba „A kék, vas éjszakát”-tal kezdődő versszak első öt sorának rimelése; utolsó négy, a „hangot” tematizáló sora pedig „A hideg ürön holló repül át”-tal bevezetett, a „csönd”-re vonatkozó sorokéval, szintén szimmetrikus kapcsolatba. Ez a kölcsönösség a különböző szakaszok szövegszervezési eljárásait hozza összjátékba: így vonatkoztatódik egymásra a hallást, az idézettséget tematizáló versegység az elsődlegesen inszcenizáló jellegű versszakkal, így „oltódik” bele a „csend”-ről szóló szövegrészbe a „h(ar)ang” beszédének invokációja. A „hallás” a rímeken keresztül ily módon teljességgel textuális minőséggé válik a Téli éjszakában, azzá a hallássá, amely Az eltévedt lovas nyelvű való változtatásában is lényegi szerepet játszik. Az Ady-vers hatodik versszaka eszerint inkább a tonalitás és annak hallása közötti különbséget tematizálhatja implicit módon: mivel ez a szövegrész hívja ki leginkább az értelmezést, megmutatva, hogy a „hangzás” éppen nem jelenvaló, mindig a „múltbeliség” státuszában van, ez azonban mindig csak valamilyen hang-kölcsönzésen keresztül érzékelhető. A tonális effektusok felelőssége nem annyira integrációt eredményez, mint inkább aktuális és virtuális beszéd széthangzásának lehetőségét aktivizálja. Ez a mozzanat egy másik Ady-verset, a Sípja régi babonának címűt idézheti az olvasó emlékezetébe. Itt a múlt tematizáltan eltávolítottként, csak a „sípszó” hangja által szólal meg. Az én szólamának eme hangra való rávetülése mintegy a beszélői identitás megnyilvánításának érdekében történik, ami a zárósortok asszertív modalitásában teljesedik ki. Ezek a sorok azonban – mint kimutatták (34) – a kuruc szöveg hagyomány tipikus rímzavait (issza-vissza) alkalmazzák, amelyek jelentésháttere szemantikailag ellentétbe került az „én” kijelentésével. A sípszóra ráhallgató „én” beszédének ez a diszfigurációja így a hangzás kisajátíthatatlanságának tapasztalatát hozhatja közel.

Ez az allegorikus szerkezet – a megelőző jellel való nem-egybeesésből előálló diszfiguráció (35) – figyelmeztethető lehet Az eltévedt lovas értelmezői számára, akik a szöveg(ben foglaltak) múltbeliségét ugyancsak allegorézisek segítségével próbálták jelenvalóvá tenni. Ez az igyekezet világít rá arra, hogy a hegeli értelemben vett múlt-karakter egyáltalán nem az elmúlt „mostok” értelmében vett múltat jelenti (különben miért volt szükségük az elemzőknek az utóbbi, vulgáris időfelfogás látens premisszájával a szöveg gyors aktualizálására). És arra is, hogy még az efféle – a múltat (egykori) jelenlevőként tételező – megértés is bizonyos értelemben a jövőből történik (36) (ám számára, mint a várás szempontjából nemsokára bekövetkező mostból). A múlt identifikációja a jelen tulajdonképpen jövőből való származását véti el – abból a jövőből, amely mindig „jövésben, az eljövendő-

ből jövőként, a jövőből jövőként” (37) marad –, ezért van arra kárhozhatóan Az eltévedt lovas recepciója már évtizedek óta, hogy a bevezetőben vázolt identikus ismétlődés monotonijának legyen foglya. (38) Ez persze a számára (kronológiailag) már múltként tételeződő Téli éjszaka (vagy bármely más, Az eltévedt lovas szöveg-közöttiségében megmutató – akár virtuális, megíratlan – textuális instancia) elfelejtéséből adódik, amely szöveg pedig már nagyon is a jövő nyitottságába helyezte az Ady-verset. Jelen interpretáció implicit célja ezért az lehet, hogy valamilyen módon visszaírja a jövőt az Ady-szövegbe, lévén, hogy ennek téje jelen esetben eminensen hatástörténeti feltételezettségű.

A hatodik versszak hangsúlyozott szövegszerűsége szükségszerű folyamánya lehet az első három strofa hangképzetei széttartó jellegének. A hetedik szakasz az őt megelőzőben hangsúlyozott múltbeliség – „hajdani eszelősök” – újrafelvételével indul („Hajdani, eltévedt utas...”). A „hajdani” ilyen kiemelés az „utas” – itt látszólag problémátlan – antropomorfizációját részlegesíti, hiszen eme „utas” éppen a hangzásba tart: az u hangok alliterációi – „új hináru útnak” –, valamint az „utas” és az „útnak” magánhangzóinak azonosága arra utalhatnak, hogy az „új” státusza csak a hangzáson keresztül szilárdulhat meg.

A következő sor ezek tematikus megerősítését hozza – „De nincsen fény, nincs lámpaláng” –, a fenomenalizációhoz elengedhetetlen látás- és fényképzetek felfüggesztésével is – legalábbis impliciten – a hallás/hangzás funkcióját emelve ki. Az ilyen típusú mozzanat a József Attila-szövegben eldöntetlenséget hív elő, dinamizálva – tehát átfunkcionálva – a képi látásmódot: „s a pusztaság / fekete sóhaja lebben – / varjucsapat ing-leng a ködben” sorokban a „lebben” és a „leng” egymásravezetése következtében nehéz meghatározni, hogy a hangzás antropomorfizációjáról vagy pedig a létezőik csupán hangzásban, hallás általi jelenlétéről van-e szó (a kettős gondolatjel mintegy eme eldöntetlenség „helyét” jelöli).

A már tárgyalt „Múltat álmodván dideregvé” a múltat a nem annyira prezenciatorientált „álomban” véli jelenlevőnek, az utána következő két sor így az említett idézés-effektust hozhatja játékba (a fiktitivás mellett erre utal a „nagymérgű” archaizálása és az, hogy a „medve” ezúttal kevésbé kísérleties módon a „dideregvé”-re felel).

A szöveg effajta fragmentalizálódása, diszkontinuitása – amely a hatodik versszakban jutott kulminációs pontjára – rejtett allegorikus mozzanatra enged következtetni. „Az írás diszkontinuitása már magában az allegória elve”, (39) így a jelentés és a jelentés módjának elkülönbözését teszi lehetővé. Látható volt ez a Téli éjszaka záró- vagy Az eltévedt lovas második és hatodik strofájában. A „Vak ügetését hallani” sor a szegmentálás révén ugyancsak leválasztja a hangzás és hallás mozzanatát a netán szubsztanciaként érthető „lovas”-ról (az olvasó tehát „először” nem az utóbbival, hanem az előbbivel szembesül), persze úgy, hogy már az első szakaszban a „hajdani” a „hallani”-ra „rímelt”. A záróstrofa az olvasás lineáris folyamatának megfelelően egymás után helyezi a fonikusan is összekapcsolódó két szót, jelezve, hogy a szöveg végén az olvasó még távolabb van – de nem lokális értelemben – a „lovas”-tól, mint annak kezdetén, és, hogy a „hajdani” a hallás és hangzás különbsége által létesített nem-jelenvalóságot jelenti (a „hajdani” csak „hallott”-ként illeszthető a prezenciába, ez azonban – a két szó egymáshangzásában rejlt – differencia révén lehetséges). Az ismétlés következtében a záró versszak nem-identikus módon hordozza magában a nyitó strofa emlékezetét: az iterációs mozzanat – a két szakasz egymást-hallása – utal így arra, hogy a „lovas” identifikációja, a hangzás tapasztalatelví interiorizációja legalábbis kérdéses művelet. Pozitívan fogalmazva: nem feltétlenül illegitím, de meghatározóbb instanciák által feltételezett olvasási stratégia.

Az előbbieket után talán nem meglepő – és az eddigieket is új módon mutatja meg –, hogy ez az allegorikus kapcsolat cím és szöveg viszonylatában jelentkezik a legélesebben. A cím bizonyossággal állítja a „lovas” létezését, a recepció pedig méginkább: a szöveg olvasásának a cím felőli preformálása lényegében azt az időbeli modellt követi, amelynek elégtelenségéről fentebb esett szó. A szöveg azonban teljes mértékben olvashatatlanul hagyja a címet, a fentiek szerint így „az eltévedt lovas” szintagma nem igazán „jogosult” a szöveg

fölötti kiemelésre. Ugyanakkor mégis, hiszen éppen a „hangzást” exponálja, azokra a fragmentumokra vonatkozik, amelyek át- és átjárják a szöveget. Eszerint a „vers” szövegére utalna, csak nem identikus módon. „Az eltévedt lovas” tehát a versszöveg „mögött” levő másik, nem feltétlenül hozzáférhető szövegre vonatkozik, olymód, hogy – mint szó volt róla – csakis a halláson keresztül nyilvánulhat meg, ebben az esetben azonban „megképződése...szükségszerűen magába foglal valamifajta hiátust, a versszöveg egy másik, vele nem egybeeső szöveget tételez”. (40) A(a)z eltévedt lovast a hallás – ami itt nem feltétlenül egy „valóságos”, inkább egy „meghallandó hangra” (41) érti magát – konstituálja: hogy ez nem identikusságot jelent, ezt éppen cím és szöveg – amelyek között így nem lehet hierarchiát megállapítani – egyidejű össze- és széthangzása tanúsíthatja (42). Az egyik előnyben részé-

sítése a másik „felejtését” vonja maga után – hogy ez nem mindkét esetben egyformán produktív, azt a Téli éjszaka eljárása igazolhatja, amely éppen a felejtés módusában – vagyis nem megfejtésként, jelentéselvű konkretizációként – inszcenirozza A(a)z eltévedt lovashoz való viszonyát. Ez utóbbiban a „lovas” humanista perspektívájának felszámolódása (a hegeli „boldogtalan tudatra” emlékeztetve) persze inkább a lehetséges „eltűnés” vagy nemlért értelmében eredményezett eldöntetlenséget – nem annyira a tropológiai hang-kölcsönzés hermeneutikai ambivalenciájának következményeként. A nyelvi mozzanatok „nóta”, „lovas”, „mese”) nem egyazon cél felé konvergálnak ugyan, mégis többé-kevésbé lefordíthatók egymásra-heterogenitásuk talán nem igazán képes szétfeszíteni az antropomorfikus tényező képezte értelmezési keretet. Az Ady-vers az antropomorfizáció feltételezetségre utalt, a későbbi szöveg viszont magát ezt a feltételezetséget működteti – mint Az eltévedt lovas befogadói konkretizációira is érvényeset (mivel az Ady-vers partitúráként való értel-

Az eltévedt lovas-Téli éjszaka viszony azonban arra is utal, hogy az „esemény”, a „hang” létesülése sosem lehetséges valamilyen hallás, a hozzátartozó diszpozicionális megértés nélkül – recepció

és történelem „szétválasztása” (bár az Ady-befogadásban gyakorlatilag ez valósult meg) ennyiben kevésbé tartható általános érvényűnek, sokkal inkább ezek egymásrautaltságáról lehet szó.

Az „esemény” létmódja az Ady-vers nyelvre való visszatérésében elsősorban recepciófüggőként tételezi magát (amiképpen cím és szöveg viszony is utóbbi „hallásnak” való kitétséget eredményezte).

mezése a későbbi versben beszélő „hang” el-helyezésének vált előfeltételévé). A József Attila-vers úgy tételezi – pl. az Ady-szöveg általi – megelőzöttségét, hogy az ebben rejlő háttörténeti lehetőség másként értett, az aktuális szöveget is kondicionáló uralhatatlan jelenlétét inszcenirozza. (43) A megelőzöttség mint a mindenkori megszólalásban benne levő inskripció így nem annyira anyagságként, mint temporális potencialitásként értelmeződik: amely nyelvi történésnek nem lehet a szubjektum a „tulajdonosa”, mivel utóbbi konstitúcióját, illetve beszéd szerepét is ez határozza meg. Az allegorézis „elfelejtése” így lesz a felejtés allegóriájává, olyan allegóriává, amely alól az Ady-szöveg sem vonhatja ki magát.

Ez a mozgás, ahol a „múlt” nem-identikus emlékezetként, a „jövő” határozatlan nyitottságként (44) nyilvánul meg, olyan „eseményt” jelent, amely a két (vagy több) szöveg köztes terében történik. Az intertextualitás efféle, az Ady-versbe való „beíródása” a trópusok retorikáján túlható, pontosabban: azt bizonyos értelemben lehetővé tevő temporális mozzanatot „tár” fel. Azért volt szükség a szöveg ellenállásának kezdeti érzékel(tet)ésére, mert csak így válik megérthetővé, hogy az Ady-szöveg „szimbolizmusának” felszámolása és lehetséges újraértése nem jöhet létre eme temporális működés felszabadítása nélkül.

Hogy ez nem egy újabb történetetlen megszilárdítással ekvivalens, arra éppen Paul de Man hívja fel a figyelmet: sosem a performatív önmagában, hanem a trópusok kognitív rendjéből a performativitásba való „átmenet” (passage) (45) jelenti a történések materialitását.

Az eltévedt lovas–Téli éjszaka viszony azonban arra is utal, hogy az „esemény”, a „hang” létesülése sosem lehetséges valamilyen hallás, a hozzátartozó diszpozicionális megértés nélkül – recepció és történelem „szétválasztása” (4) (bár az Ady-befogadásban gyakorlatilag ez valósult meg) ennyiben kevésbé tartható általános érvényűnek, sokkal inkább ezek egymásrautaltságáról lehet szó. Az „esemény” létmódja az Ady-vers nyelvbe való visszatérésében elsősorban recepciófüggőként tételezi magát (amiképpen cím és szöveg viszony is utóbbi „hallásnak” való kitettségét eredményezte).

Ebben a diszkontinuus történelemben Az eltévedt lovas megszólalása az idézet „ismétlésében”, egy „második jelenben”, annak utó-életében jött létre, „amely mint olyan sohasem volt”. (47) Ez az utó-élet legalább annyira a Téli éjszakáé, mint Az eltévedt lovasé, mint ahogy egyiküké sem. Mindez arra utal, hogy a két vers közötti viszony nem annyira szövegközöttséget jelent, mint inkább a „között” szövegiségét, amennyiben a „között” azt a temporális-hatástörténeti mozzanatot, hangsúlyváltozást vagy átíródást (felejtés és emlékezés kereszteződését) jelenti, ami előfeltétele a „szövegek” létrejöttének egyáltalán (48) – nem pusztán „anyagi”, de az értelmezésben való létrejövésüknek is. Ez a nem-lokalizálható „között” megfelel egyúttal a dialógus közegének (amely sokkal inkább bizonyulhat a beszélgetés tulajdonképpeni ágensének, mint a feltételezett résztvevők) – a hallás nem-jelenlevő instanciájának létesüléseként. A Téli éjszaka (olvasatának) segítsége nélkül soha nem érthettük volna ezt meg. A két szöveg kapcsolata szembesít minket alakzat és történelem közötti viszony titokzatosságával, s ezen keresztül bemutatja minden jövőből történő megértés hatástörténeti érdekelttségének szükségességét.

Jegyzet

(1) Legújabbán vö. MOLNÁR GÁBOR TAMÁS: *A lírai modernség mint allegória és mint megszólítás* (kézirat) 3–4. old.; SZIRÁK PÉTER: *A fáziskülönbség kódja* (kézirat) 2. old.

(2) NÉMETH G. BÉLA: *A tragikum vállalása (Expresszionista jegyek Ady költészetében)*. = Uő.: *Küllő és kerék*. Bp. 1981, 190. old.

(3) KORMOS MÁRIA: *Ady Endre: Az eltévedt lovas (Verselemzés)*. = *Az elemzés kalandjai*. Szerkesztette: BALASSA PÉTER-KOVÁCS ANDRÁS BÁLINT. ELTE Esztétika Tanszék, Bp. 1985, 23. old.

(4) Vö. H. NAGY PÉTER: *Kalligráfia és szignifikáció*. Veszprém 1997, 91. old.

(5) KORMOS MÁRIA: *Ady Endre...*, i. m., 19. old.

(6) Ehhez vö. HEIDEGGER, MARTIN: *Lét és idő*. Bp. 1989, 666–676. old. és tovább.

(7) Vö. BÜHLER, KARL: *Sprachtheorie*. Stuttgart–New York 1982 (1 1934), 79–148, különösen: 90., 102., 132. old. A tér- és időbeliségnek a szubjektum perszonális identifikációjában betöltött orientáló szerepéhez vö. még FRANK, MANFRED: *Subjekt, Person, Individuum = Individualität*. Szerkesztette: FRANK, M.–MAVERKAMP, A. München 1988, 12–13. old.

(8) KORMOS MÁRIA: *Ady Endre...*, i. m., 18., ill. 23. old.

(9) KORMOS MÁRIA: *Ady Endre...*, i. m., 25. old. – A szimbolizációs olvasásmód műveleteiben – még ha deklarálta az időhorizont kitérénységét avatják is témává – lépten-nyomon felbukkan az időhármasság vulgáris felfogása, amely az alaktalannak vélt mítoszi időt is eme hármasság lineáris folyamatába illeszti bele. Eisemann György írása a végességet a lírai én jelenlvé orientációjának „jövőből érkező fenyegetettségként” értelmezi. Az „én” időbeliségének, preegzisztens szférára, születés-halál fázisra, illetve posztegzisztens tartományra való felosztása teljes mértékben a vulgáris időhármasság sémáját követi: azonkívül a mitikus, preegzisztens idő „formálan mostja”, illetve a három, lineáris értelemben vett idősik „mostjai” között – a tanulmány intenciójával ellentétben – semmilyen ontologikus különbség nincs, még ha ennek az ellenkezőjét értékvonatokkal igyekszik is az elemző megerősíteni.

Vö. EISEMANN GYÖRGY: *A lírai én mitológiája Ady Endre költészetében*. = Uő.: *Ősformák jelenidőben*. Bp. 1995, 128–148. old.

(10) DERRIDA, J. *Signatur, Ereignis, Kontext*. = Uő.: *Randgänge der Philosophie*. Frankfurt a. M.–Berlin–Wien 1988, 301. old.

- (11) Vö. FRANK, MANFRED: *Die Dichtung als 'neue Mythologie. = Mythos und Moderne*. Szerkesztette: BOHRER, KARL HEINZ. Frankfurt a. M. 1983, 31. old.
- (12) BEDNANICS GÁBOR: *Idő és individuum két költemény párbeszédében. József Attila: Eszmélet – T. S. Eliot: Four Quartets*. Literatura, 1997. 3. sz., 283. old.
- (13) A szimbólum idővel szembeni „közömbös” jellegéről lásd: MAN, PAUL DE: *A temporalitás retorikája. = Az irodalom elméletei I*. Szerkesztette: THOMKA BEÁTA. Pécs 1996, 31. old.
- (14) KORMOS MÁRIA: *Ady Endre...*, i. m., 21. old.
- (15) Vö. KORMOS MÁRIA: *Ady Endre...*, i. m., 18–19. old. – Veres András szerint „a reflexió alárendelt szerepet kap a megjelenített világ démonikus látványához képest”. – VERES ANDRÁS: *A tragikum problémája Ady háború alatti költészetében (Az eltévedt lovas)*. = Uő.: *Mű, érték, műérték*. Bp. 1979, 222. old.
- (16) Vö. HAVERKAMP, ANSELM: *Kryptische Subjektivität. = Individualität*, 352–356. old.
- (17) Vö. Meyer H. Abrams, N. Hertz és P. de Man vitájával. = MAN, P. DE: *The resistance to Theory*. Minneapolis 1986, 94–104. old.
- (18) HEIDEGGER, M.: *Az út a nyelvhez. = Uő.: „...költőien lakozik az ember”* Bp.–Szeged 1994, 238. old.
- (19) Éppúgy a hallás, mint a hang(zás) értelmében.
- (20) KORMOS MÁRIA: *Ady Endre...*, i. m., 22. old.
- (21) HEIDEGGER, M.: *Út a nyelvhez*, i. m., 236. old.
- (22) Vö. JAUSS, H. R.: *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*. Frankfurt a. M. 1984, 428–429. old.
- (23) Lásd: KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Költészet és dialógus. A lírai művek befogadásának kérdéséhez*. Literatura 1997. 3. sz., 265–266. old. Vö. még BEDNANICS GÁBOR: *Idő és individuum...*, i. m., 284. old.
- (24) Vö. H. NAGY PÉTER: *Az Ady-líra értelmezhetőségének ezredvégi horizontjai*. Iskolakultúra, 1998. 3. sz., 6. old.
- (25) Vö. GADAMER, H.: *Dekonstruktio és hermeneutika*. Alföld, 1997. 1. sz., 33. old.
- (26) Vö. MENKE, BETTINE: *Das Nach-Leben im Zitat. = Gedächtniskunst*. Szerkesztette: HAVERKAMP, A.–LACHMANN, R. Frankfurt a. M. 1991, 89. old.
- (27) KORMOS MÁRIA: *Ady Endre...*, i. m., 21. old.
- (28) VERES ANDRÁS: *A tragikum problémája...*, i. m., 223. old.
- (29) KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Az (ön)függettség retorikája*. Irodalomtörténet, 1998. 1–2. sz., 15. old.
- (30) Vö. MENKE, BETTINE: *Das Nach-Leben...*, i. m., 74–85. old.
- (31) MAN, PAUL DE: *Sign and Symbol in Hegel's Aesthetics. = Uő.: Aesthetic Ideology*. Minneapolis 1996, 103. old. A hegeli „a művészet számunkra... múltbeli marad” kijelentésének az emlékezet konstruktivitása szempontjából való kontextualizálásához vö. JAUSS: *Ein Abschied von der Poesie der Erinnerung. = Memoria – Vergessen und Erinnern*. Szerkesztette: HAVERKAMP, A.–LACHMANN, R. München 1993, 157. old.
- Maga a nyelv teljesen sosem kontrollálható ereje is igazolhatja ezt az értelmezést: Kormos Mária mondatai intenciójának ellenében is olvashatók. „...mi az oka a múlt eluralkodásának. Egyszerűen az, hogy nincs jelen. – KORMOS MÁRIA: *Ady Endre...*, i. m. 23. old.
- A „nincs jelen” vonatkozó értelemben a „múltat” is jelölheti (noha a szerző magára a jelen nem-létezésére gondol) – a múlt hatásának a szubjektum akarától való függetlensége eszerint annak (ti. a múlt) nem közvetlenül jelenvaló mivoltából fakad.
- (32) KORMOS MÁRIA: *Ady Endre...*, i. m., 26. old.
- (33) DERRIDA, J.: *A disszemináció*. Pécs 1998, 266. old.
- (34) Lásd: H. NAGY PÉTER: *Az Ady-líra értelmezhetőségének ezredvégi horizontjai*, i. m., 6. old.
- (35) Vö. MAN, PAUL DE: *A temporalitás retorikája*, i. m., 31. old.
- (36) Heidegger szerint a vulgáris időfogalom is az eredendő időbeliségből származik. Vö. HEIDEGGER, M.: *Lét és idő*, i. m., 543. old. és a 81. §
- (37) DERRIDA, J.: *Mémoires – Für Paul de Man*. Wien 1987, 82. old. Vö. még HEIDEGGER, M.: *Lét és idő*, i. m., 536. old.
- (38) Eme ismétlődés újabb állomása Müllner András „(receptio)elemzése”. = Irodalomtörténet, 1996. 3–4. old.
- (39) Vö. STIERLE, KARLHEINZ: *Walter Benjamin: Der innehaltende Leser. = Fragment und Totalität*. Szerkesztette: DÄLLENBACH, L.–HART NIBBRIG, CH. L. Frankfurt a. M. 1984, 342. old.
- (40) KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN: *Spleen és ideál. = Uő.: Az olvasás lehetőségei*. Bp. 1997, 74. old. Ehhez vö. még STIERLE, KARLHEINZ: *Walter Benjamin...*, i. m., 341–342. és 347. old.
- (41) Vö. GADAMER, H.: *Hang és nyelv. = Uő.: A szép aktualitása*. Bp. 1994, 182. old.
- (42) Kovács András Ferenc egyik legsikerültebb Ady-átírása (Vásárban voltunk adtak-vettek) éppen a cím szövegnek való kiszolgáltatását végzi el, eme viszony folytonos újrastrukturálására szólítva fel a befogadót. *A Sípja régi babonának beszédhelyzetét variáló és Az eltévedt lovasra vonatkozó allúziót is tartalmazó szöveg az Ady-féle ismétléstechnika alakításával textualizálja címét, a nem-identikus töresekét létrehozó és többértelművé tévő (például a szintaktikai eldöntetlenségeken keresztül) iterációt mintegy szöveggeneráló elvként működtetve.*
- (43) Hasonlóan a *Nem feleltem magamnak – Ének a semmiről* viszonyához. Vö. KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: *Az „én” utópiája és létesülése. Ady Endre avagy egy hatástörténeti metalepszis nyomában* (kézirat) 22–23. old.
- (44) Vö. GADAMER, H.: *Az üres és a betöltött időről. = Uő.: A szép aktualitása*, i. m., 102–109. old.
- (45) MAN, PAUL DE: *Kant and Schiller. = Uő.: Aesthetic Ideology*, i. m., 132–133. old.

(4) Uo., 134. old. – De Man életművében a temporalitáshoz való viszony alakulását lehet megfigyelni, a történő történelemhez – vagy, ahogy ő fogalmazta, „a valódi történelem materialitásához” való fokozatos odafordulást. – MAN, PAUL DE: *Anthropomorphismus and Trope in the Lyric*. = Uő.: *The Rhetoric of Romanticism*. New York 1984, 262. old. E folyamat – fő útjelző írásai a *The Rhetoric of Temporality*, *Pascals Allegory of Persuasion*, *The Concept of Irony*, illetve a *Kant and Schiller* című tanulmányok lehetnek – fontos mozzanata az irónia a korai íráshoz képest való átértelmezésében, illetve allegória és irónia a korábrinál radikálisabb egymásraveztetésében áll. A második tanulmány szerint „az allegória (mint szekvenciális narráció) az irónia trópusa”, amely így – „minden szekvencia destrukcióját” idézve elő – „a kognitív és performatív nyelv közötti heterogenitás funkciójává” (uo.) válik. A *The Concept for Irony* – ahol de Man bevallotta „önkritikát” gyakorol saját korábbi felfogása fölött – az iróniát kioldja az én dialektikájából és olyan textuális minőséggé teszi (Schlegel nyomán), amely bármely narratíva bármelyik „pontján” működésbe léphet (ennek „előképe” figyelhető meg a rousseau-i *Vallo-mások* elemzésében, az *Allegories of Reading* utolsó oldalain). Az irónia így „a trópusok allegóriájának permanens parabázisával” lesz ekvivalens, amely aláássa „a trópusok dialektikáját és reflexivitását”. A tanulmány végén de Man már a történelem ebből fakadó lehetséges átértelmezésére következtet. Az irónia eszerint nem ragadható meg valamely ottlevőség vagy jelszerűség felől, inkább az alakzatok raszterének temporalizálásaként képzelhető el – ezért arra a (valószínűleg de Man által is érzékelt) kérdés felvetésére készíthet, hogy milyen viszonyban lehet a receptív instanciákkal. Ez a kettősség íródik bele a történelem értelmezhetőségét explicite tematizáló *Kant and Schiller*-be: az irónia alakzatként való felfüggesztése hozhatta magával azt a felismerést, hogy a trópus és a performativitás közti – ismét csak nem lokalizálható – „átmenet” (passage) a történelem materialitásának, „esemény”-szerűségének igazi megnyilvánítója. Másrészt de Man tagadja – a *The Concept of Irony* implicit kérdésére adott válaszként – a recepció konstitutív szerepét a történelem efféle történéseiben, amely szerinte nem „temporális folyamatot” jelent, hanem a performatív nyelv kognitív nyelvtől való „függetlenedését”. A temporalitás fogalma a történetiség elvét fenntartó diszkurzusokban mindazonáltal nem feltétlenül kronologikus időbeliséget jelent, és nem is „progresszió vagy regresszió” vonalszerűségét, mint ahogy az „esemény” fogalma is csak a jövőből történő temporalitás (vö. HEIDEGGER, M.: *Lét és idő*, i. m., 631. old.) terében értelmezhető. Kérdéses marad mindenképp a recepció abszolút történetietlen mivoltának állítása – mivel lehetséges, hogy valamifajta másik „ellenjegyzése” nélkül ez a történelemfelfogás túlságosan könnyen a trópusok retorikájának perspektívációjából is hozzáférhetőnek minősülhet. (De Man életművének a mássághoz/másikhoz való viszonyáról vö. KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN: *Allegorézis, ismétlés, dialógus*. Irodalomtörténet, 1998. 1–2. sz., 149–163. old.)

(47) Vö. MENKE, BETTINE: *Das Nach-Leben...*, i. m., 85. old.

(48) Vö. KOSELLECK, REINHART: *Historik und Hermeneutik*. = Uő.: GADAMER, HANS-GEORG: *Hermeneutik und Historik*. Heidelberg 1987, 26–27. old.